

Tyskere i Danmark – identitetskonflikt i 1864

Gesa Snell

Fortid og Nutid maj 1997, s. 106-129

Gennem en analyse af avisdebatten i årene 1863-1864 ser Gesa Snell nærmere på holdninger til og i det tyske mindretal i København. Med undersøgelsen peges der dels på udviklingstræk i den danske nationalisme, dels på den overlevelsestrategi, det tyske mindretal udviklede i disse år, hvor de mange herboende tyskere blev tvunget til at tage stilling til den nationale konflikt.

Gesa Snell, f. 1963, dr. des. i etnologi og skandinavisk filologi fra Göttingen og Københavns Universitet. Har skrevet doktorafhandling om tyskerne i København 1800-1870.

Adresse: Bürgermeister-Hampe-Weg 5, D-37081 Göttingen

Den tyske immigration til Danmark er et følsomt og betændt emne at arbejde med, bl.a. fordi fænomenet »migration« på begge sider af grænsen er blevet benyttet i den politiske debat. Mange følelser er forbundet med temaet. Det gælder såvel tyske erindringer om gamle storhedsdrømme og deres frygtelige konsekvenser, som den danske angst for den store tyske nabo. Det har gjort det næsten umuligt at skrive om 'migration' uden at ramme et ømt punkt på en af grænsens sider.

Også et andet forhold gør emnet kompliceret. Holsten tilhørte som tysk hertugdømme Danmark indtil 1864. Der har altså indtil da været tyskere i landet, som var danske borgere. Definitionen af en 'tysker i Danmark' er derfor ikke ligetil. I det følgende defineres en tysker i Danmark som en, der bevæger sig i det tyske miljø og føler sig hjemme dér. Afgørende er altså, hvilken kultur han føler sig knyttet til.

Forskningsoversigt

De politiske og økonomiske kontakter mellem Danmark og Tyskland er tidligere blevet behandlet. Det samme gæl-

der de kulturelle kontakter og den gensidige påvirkning af digtere, musikere og komponister.

Til gengæld er migrationen af almindelige mennesker: håndværkere, soldater, embedsmænd m.m. kun blevet bearbejdet på præmisser, der nok gør undersøgelserne interessante som videnskabshistoriske kilder, men ikke anvendelige i den nutidige forskning. Baggrunden herfor er, at migrationen på begge sider af grænsen altid havde en politisk dimension. De, som beskæftigede sig med emnet, var mere politikere end forskere. De ønskede at underbygge politiske ideer og ideologier og var derfor ikke interesseret i empiriske detaljer.¹

Ser man på tyske arbejder om immigrationen til Danmark, fremgår det, at de fleste arbejder er skrevet mellem 1910 og 1945. Geografisk er de fleste centreret omkring grænseområdet, men der findes også bredere undersøgelser. Arbejderne bygger på forestillingen om det såkaldte »Auslandsdeutschtum«. Idéen om udlandstyskere opstod i slutningen af 1900-tallet samtidig med, at det tyske rige blev samlet. Udlandstyskere var tyskere,

*som bor udenfor det nuværende Tysklands grænser, og som gennem deres afstamning, sprog og skik og brug føler sig som ét med det tyske folk. Statsborgerskabet spiller i denne sammenhæng ingen rolle.*²

Herders idé om en kulturel nation blev videreudviklet til noget, som kunne forsvare, at man konstruerede en tysk nation, som var langt større end selve Tyskland. Alle mennesker, som var af tysk afstamning og levede som tyskere, dvs. med tysk kultur, tilhørte den tyske nation. Ligemeget hvor i verden de boede. Nationalismen krævede så, at nationen og statsområdet var identiske:

De tyske 'sprogøer' skal bruges til at forstørre det tyske 'fastland'.³

Idéen om udlandstyskere indebar således et latent krav om forøgelse af det tyske statsområde. Det siger sig selv, at teorien blev endnu mere populær i 1930'erne. Her var det igen Danmark, man beskæftigede sig med. Migrationen var et vigtigt emne, men resultaterne var ikke objektive.

*Danmark er det land, der som intet andet er blevet præget af tysk ånd og tysk folkekraft, og som endog åndeligt og politisk og i hele samfundsobygningen er blevet omformet i de første århundreder af den nyere tid.*⁴

Undersøgelsen tjente altså kun til at vise, at der var så mange tyskere i Danmark at landet næsten var tysk. Set med nationalismens øjne beviste det, at Tyskland havde krav på landet. Denne forestilling blev ført ud i livet da tyske tropper besatte Danmark den 9. april 1940.

Heller ikke fra dansk side var undersøgelserne af migrationen objektive. Også her var de led i en offentlig debat og skulle støtte en bestemt poli-

tisk holdning. Orla Lehmann prøvede f.eks. efter krigen i 1864 at bevise, at Danmarks historiske problemer alle grundede sig i, at man ikke havde forhindret immigrationen fra Tyskland. Han accepterede kun tyskere, som assimilerede sig, men hånedede de, der levede i det etniske miljø, giftede sig tysk og opretholdt deres kultur.⁵ Han var selv opvokset i det tyske miljø i København men havde tilpasset sig fuldstændig.

Først i de allerseneeste år er der med *Dansk Identitetshistorie* udkommet et værk, som på en objektiv og grundig måde fremstiller nogle aspekter af den tyske immigrations virkning. Gruppen bliver undersøgt med hensyn til dens funktion i dannelsen af en dansk identitet. På den måde havde danskere nemlig brug for tyskere: De tjente til at afgrænse det, danskere ikke ville være.

Tema

I det følgende skal der ses nærmere på den tyske minoritet i København i 1864. Hvordan påvirkedes og forandredes deres situation gennem den af krigen aktiverede nationalisme? Allerede først er det imidlertid nødvendigt at gøre sig klart, hvordan begrebet nationalisme bruges.

Nationalisme er et begreb, alle har en holdning til. Ved nærmere eftersyn handler det dog ikke om nogen fuldstændig teori men en vag ideologi.

I det følgende arbejdes der med to hovedretninger af ideologien: Den integrative og den integrale nationalisme. Forskellen mellem de to retninger er stor. Den *integrative nationalisme* bygger på Herders tanker om en kulturel nation. For Herder var det vigtigt, at en nation også udgjorde en stat, en nationalstat, fordi man kun på den måde kunne bevare dens specifikke kultur uforstyrret. En national kultur er en væsentlig del af verdens kul-

Selv om det tyske mindretal kom under pres i 1864, vedblev der dog at være en betydelig opslutning omkring de gamle tyske institutioner. Her en indmeldelsesblanket for Johanna Christine Naumann til den tyske Skt. Petri Kirke i januar 1864. Foto: Landsarkivet for Sjælland. Skt. Petri Kirke. B 1. Indmeldelsesblanketter 1825-1899.

turarv, og derfor er det vigtigt at bevare den.

Den integrative nationalisme videreudvikler Herders ideer. Den nationale kultur bliver et vigtigt kendetegn til at skelne mellem de, der tilhører en nation, og de, der ikke gør det. Man ville opnå, at alle talte ét sprog og orienterede sig ud fra den nationale kultur.

På den måde skabes og integreres nationen. Mens der før kunne være undersætter, som talte forskellige sprog, skulle der nu skabes en homogen befolkning af borgere, som følte sig som del af nationen. Den integrative nationalisme havde en moderniserende funktion, fordi nationen nu var vigtigere end monarkiet. Kun nationen

kunne bevare den nationale kulturarv. Den ønskede homogenisering af befolkningen omfattede naturligvis også de etniske minoriteter, som skulle blive en del af nationen. Denne retning af nationalismen vendte sig dog ikke mod andre nationer; den tænkte ikke på ekspansion.⁶

Den *integrale nationalisme* udviklede derimod ideerne videre til en magt-politisk doktrin, der blev til en trussel mod andre nationer. En aggressiv, antidemokratisk tendens er kendetegnende for denne form af nationalisme. Etniske minoriteter kunne ikke længere integreres i nationen, der kun kunne omfatte dem, der gennem fødsel, afstamning, sprog osv. var en del af nationen.⁷ Mindretal blev betragtet som mindreværdige; de var en fjende, som skulle segregeres, frivilligt eller med tvang.

Danske forskere går ud fra, at den fædelige sameksistens mellem danskere og tyskere i Danmark var slut i 1848/50.⁸ Er det rigtigt, når man tænker på årene 1863/64? Hvordan oplevede den tyske minoritet presset? Hvad skete der med deres identitet, som kom i klemme mellem deres kulturelle præg og deres hjemland, Danmark? Hvilken strategi udviklede minoriteten? Var der et alternativ til assimileringen? Var man klar over minoritetens alvorlige situation også i Tyskland? Opstod der også blandt tyskerne i Danmark en national identitet, selv om de tyske lande endnu ikke var samlet? Ville det være muligt at leve som tysker i Danmark efter krigen?

Minoriteten blev i det 19. århundrede konfronteret med nationalismen. Hvordan denne ideologi forandrede danskernes holdning til tyskerne i Danmark, og hvordan den forandrede tyskernes holdning til deres situation i Danmark, er spørgsmålene i det følgende. Tidspunktet 1864 er blevet valgt, fordi udviklingen her kan ses

som i et brændglas. Som undersøgelsessted er København blevet valgt, fordi den tyske immigration her i modsætning til forholdene i grænseområdet aldrig er blevet undersøgt. Det er så meget mere overraskende, som byen altid har været et centrum for immigration fra hele Europa. Hovedstaden havde stor tiltrækningskraft, fordi den var centrum for den dansk-tyske helstats forvaltning, hoffet og den internationale handel.

Det tyske miljø i København opstod allerede i middelalderen. Det var stort og meget levende. I 1864 var den tyske minoritet stadigvæk så stor, at gruppen anså det for vigtigt at deltage offentligt i debatten. Det giver mulighed for at analysere mindretallets holdninger og udvikling heri i tilknytning til krigens forløb. Undersøgelsen støtter sig på artikler og debatindlæg i tre store danske dagblade, *Fædrelandet* (F), *Dagbladet* (D) og *Berlingske Tidende Morgen/Aften* (BTM/BTA) i tidsrummet 1863/64.⁹

Avisdebatten belyser nationaliseringen af den danske befolkning. Den viser, at nogle bidrag bygger på den integrative nationalisme, mens andre tenderer til den integrale nationalisme. Spørgsmålet er hvilken retning, der vandt størst indflydelse i den danske befolkning?

Tyskere i Danmark – mellem koeksistens og integration

Den tyske immigrations historie i Danmark er lang. Gruppens integrationsproces forløb i mange forskellige faser. Her skal nævnes de fire overordnede faser, som varede til 1863. Udviklingen gik mod en stærkere og stærkere integration, som kun kunne ske gennem assimilering.

Den første fase omfatter tiden frem til slutningen af middelalderen og kan

(over) over en del af Stephan West (most of the Copenhagen families listed)

Adskillige danske familier har rødder i Tyskland, som det fremgår af denne oversigt over familien West, der stammede fra Mecklenburg. Hvor hurtigt integrationen foregik afgang af mange forskellige faktorer. Hvis en indvandrer giftede sig dansk var det sandsynligt, at allerede børnene folte sig som danske. Foto: Nationalmuseet, negr nr. 128.080.

karakteriseres som koeksistens. I midaldertiden krævedes ikke, at indvanderne integrerede sig. Den danske kultur var ikke underlagt faste rammer, og man kunne acceptere, at naboerne havde andre vaner end man selv.¹⁰ Sproget var heller ikke et problem. Dansk og tysk lå tæt på hinanden, og det var muligt for at forstå hinanden, selv om man ikke talte samme sprog. Vibeke Winge har påpeget, at der opstod et nyt sprog, en blanding mellem dansk og tysk som blev talt af mange.¹¹

Begge grupper levede side om side; tilpasning var mulig, men ikke nødvendig. Der opstod kerner eller centre, hvor den tyske kultur blev dyrket, og hvor man kunne leve som tysker. Andre steder tilpassede de tyske immigranter sig og opgav deres kultur og sprog. Integrationen var et individuelt valg.

Næste fase varede til slutningen af det 17. århundrede, hvor den danske nationale identitet begyndte at spire.¹² Den nationale identitet var først og fremmest noget der blev debatteret i danske intellektuelle kredse, hvor man bl.a. kritiserede, at mange tyskere hurtigt fik gode stillinger i statsforvaltningen, selv om de kun havde boet i landet i kort tid og ikke havde bevist deres særlige kundskaber og viden. Der blev rejst kritik af tyskernes høje sociale prestige, og det blev krævet, at de ikke blev foretrukket, kun fordi de var tyskere. Man begyndte at kræve, at immigranterne, som nød godt af at være i landet, skulle tilpasse sig dansk kultur. Sproget blev et af de vigtigste kendetegn på dansk identitet. Derfor forlangte de intellektuelle nu også, at immigranterne skulle tilegne sig det danske sprog.

Tredje fase omfatter det 18. århundrede, hvor diskussionen blev heftigere og heftigere. Debatten blev stadigvæk ført i intellektuelle kredse, men flere og flere interesserede sig for problemet. Det blev en stadig mere føle-

sesladet debat, hvor der stilledes klare krav. Det blev ikke længere accepteret, at tyskere havde en speciel status i Danmark. Indfødsretten, som bestemte at udlændinge, dvs. mennesker som ikke var født i Danmark, ikke kunne få en offentlig stilling i Danmark, indførtes ved lov i 1776 for at dæmpe gemytterne. Men Struensees regime glemtes ikke så hurtigt; han tjente som et typisk eksempel på en tysker, der uden egen fortjeneste og kvalifikationer fik al for stor indflydelse.

Tyskerfejden var det andet højdepunkt i den stadig mere aggressive debat. Også holstenere blev nu betragtet som et problem, selv om de var danske undersåtter. Stadig flere tyskere lod sig integrere i det danske samfund og svigtede de tyske institutioner.¹³ Herefter kan man ikke længere tale om koeksistens. Dele af den tyske minoritet assimilerede og integrerede sig, fordanskede deres efternavne osv. Her er der ikke tale om sameksistens, men om en egentlig integrering i det danske samfund. Den del, som ikke assimilerede sig, forblev tyske, selvom de viste, at det kunne vanskeliggøre karrieren eller samlivet med naboerne. Det var altså et bevidst valg. De forblev tyske vel vidende, at valget havde konsekvenser.

Tiden mellem 1800-1863 er den sidste fase, der her skal undersøges. Den voksende nationalisme under Treårskrigen ændrede fuldstændigt forholdet mellem den danske majoritet og den tyske minoritet. Nationalitet og national identitet var fra nu af noget, som angik alle, og alle var interesseret i. Man kunne ikke længere undlade at tage stilling. Der krævedes nu højlydt tilpasning. Kun det forhold, at Holsten forblev hos Danmark, forhindrede en endnu mere tilspidset diskussion.

Tyskerne i Danmark blev marginaliseret som gruppe. Det indebar ikke længere nogen prestige at være tysker, tværtimod. Holstenere blev tit auto-

matisk betragtet som tyskere og var dermed også uvelkommende i Danmark. Den tyske minoritet blev mindre og mindre, og nogle af de tyske institutioner måtte lukke på grund af manglende tilslutning. Alligevel vedblev der at eksistere et mindre, men stadigt levende, intakt tysk miljø.

Situationen i 1864

I 1864 blev den nationalisme, som var blusset op i befolkningen i 1848/50, reaktiveret. Den offentlige diskussion beskæftigede sig ikke kun med krigen, men også med spørgsmålet om, hvad man skulle med tyskerne i Danmark.

Kravet om en segregation af de tyske hertugdømmer fra kongeriget og en formindskelse af det såkaldte tyske element i Danmark blev igen aktuelt i november 1863.¹⁴ Nationalliberale politikere prøvede at sætte skub i processen gennem opråb til befolkningen om tilslutning til de nationale tanker.

Danskere af tysk afstammning blev på forskellig måde diskrimineret, bl.a. gennem kritik i medierne. 'Tyskere' blev betegnet som feje, troløse¹⁵ og indbildske.¹⁶ Det er naturligvis kendte stereotyper, som benyttes her. Disse angreb havde to mål: Man ville nedgøre den ydre fjende, Det tyske Forbund, for at retfærdiggøre krigen og vise, at Danmark handlede rigtigt ved at afslå ultimatummet. Danskerne skulle føle, at det var godt at krigen kom, så man nu for sidste gang kunne besejre tyskerne og dermed få fred i fremtiden.¹⁷ På den anden side virkede angrebene også nedsættende på tyske immigranter, fordi der altid uden forskel taltes om 'tyskere'. Herigennem viste man, at man ikke længere anerkendte dem som danske borgere.

Nyt er det, at stereotyperne anvendtes bredt i den offentlige avisdebat. Hidtil havde de alene være anvendt i ofte anonyme småskrifter og publika-

tioner. At de nu kunne anvendes i de almindelige aviser tyder på, at en stor del af offentligheden var indforstået med deres anvendelse.

Den tyske immigration blev også direkte nævnt som et problem og fremstillet på en ret så drastisk vis:

*Under de tyske Fyrstehuses Beskyttelse have Tydskerne listet sig in i Landene, ligesom Trichinerne i det menneskelige Legeme, og medbragt ikke blot deres Vindskibelighed og Driftighed, økonomiske og industrielle Fremskridt, men tillige tydsk Hovmod, tydske Fordomme og tydsk Trællesind.*¹⁸

Citatet viser, at konflikterne nu var blevet langt hårdere. Man forventede en afgørelse, som én gang for alle skulle løse problemet. Det var ikke kun Danmarks politiske skæbne, som stod på spil, men også landets nationale skæbne.

Angreb mod enkelte personer

Spændingen kom til syne på forskellig vis. Kritikken kunne formuleres som verbale angreb på eller som en aktiv indsats mod tyskere. Under overskriften Fordrevne Lippe-Detmoldere skrev *Dagbladet* om en konflik i provinsen. En fabrikant havde ansat tyske løsarbejdere,

*der gjerne tilbringe Sommeren her, hvor de ved deres flittige Arbeide og tarvelige Levemaade kunne henlægge saa Meget af deres Fortjeneste, at de derfor kunne leve i deres fattige og overbefolkede Hjemstavn om Vinteren uden at være udsatte for at lide Hunger.*¹⁹

At avisen beskrev arbejdernes sociale situation så nøje, skulle ikke vække medlidenhed, men derimod vise, at

danskere kunne give fattige tyskere mulighed for at tjene så meget, at de ikke skulle fryse om vinteren. En sådan historie skulle naturligvis styrke den danske selvbevidsthed, som havde lidt under krigens forløb.

Løsarbejderne var på trods af krigen også kommet dette år og havde også fået arbejde. Men befolkningen så nu med større forbehold på arbejdernes nationalitet.

Det fandt imidlertid Folk paa Egnen mindre rigtigt under de nuværende Forhold, og snart var den Beslutning fattet at udjage Folket, om hvis Paa-lidelighed i politisk Henseende der vel kunde tvivles, efter hvad der fortælles fra Jylland, hvor de tyske Jernbanearbejdere paa mere end eet Sted skulle have tjent Fjenden som Speidere. Der samledes derfor en Dag i forrige Uge en temmelig betydelig Skare, der med Dannebrog i Spidsen drog ind paa Hallebygaard og ved sin Optræden tiltvang sig det Løfte af Eierne, at han skulde afskedige sine tyske Arbejdere.²⁰

Med deres beretninger om spioner og forrædere havde aviserne stor indflydelse på befolkningen, hvis fordomme de styrkede. Omegnens beboere forudsatte, at tyskere ville være illoyale, selv om der ikke var sket noget, der pegede i den retning. Konfliktens nationale komponenter blev betonet gennem anvendelsen af Dannebrog. Teglværksejeren blev uden ord gjort opmærksom på sin unationale holdning, og han turde ikke stå op mod folkestemningen.

Noget anderledes forløb en konflikt, der i efteråret opstod i København. *Fædrelandet* tog selv sagen op og gav klart udtryk for sin stillingtagen. Avisen var ud fra sin politiske bestemt ikke ude på at dæmpe gemytterne, tværtimod.

Posten som chef for Det kongelige

Teater skulle besættes med en embedsmand fra hoffet. *Fædrelandet* hævdede, at han ikke var egnet til posten, og så var der problemet med hans nationalitet.

Da han er født Holstener og ikke engang det danske Sprog fuldkomment mægtig, saa at han hidtil har foretrukket at tale Tydsk [...] kan man ikke antage, at han besidder nogen endog blot overfladisk Kundskab til den danske dramatiske Literatur eller nogen Forstand paa Theaterforholdene.²¹

Kandidatens nationalitet sagde i *Fædrelandets* øjne alt om hans kvalifikationer. Holstenerne var teoretisk stadigvæk danske statsborgere, og sådan var de i mellemkrigstiden blevet accepteret af hovedparten af befolkningen. Nu var en holstener (som boede i København) blevet til en tysker, som ikke var medlem af den danske nation og derfor heller ikke kunne have kendskab til nationens fundament: Dansk kultur og sprog.

Allerede næste dag indrykkedes et anonymt svar på indlægget. Skribenten underskrev sig som 'en Gebrooken'. Han kritiserede *Fædrelandets* nationale holdning, der førte til, at avisen pludselig beskæftigede sig med besættelsen af en enkelt stilling.

Have vi endnu ikke lidt nok for vor forfængelige og ensidige Pukken paa det Nationale og Nationale og altid Nationale? Hvorfor skulde en Tydsker ikke kunne bestyre Theatret? Det er nu et af det sædvanlige Fif af de National-Gale, at kalde det kongelige Theater Nationaltheater; nei, det hedder det kongelige Theater og intet Andet. Fordi en Holstener bliver Chef, behøver Theatret ikke just strax blive tydsk.²²

Svaret kritiserede, at man ved at lægge

så stor vægt på det nationale trak skel mellem de enkelte befolkningsgrupper. Men også dette indlæg betegnede den holstenske kandidat som tysker. Også denne skribent var påvirket af nationalismen, selv om han ikke så den tyske indflydelse som nogen fare. Men det anonyme bidrag fandt ikke mange tilhængere i denne tid.

Kritik af forbindelser mellem Danmark og Tyskland

Erhvervslivet var præget af mange og tætte forbindelser mellem nabolandene. Allerede den 21. januar 1864, altså før krigen brød ud, blev der trykt en anonym annonce som, lidt camoufleret, opfordrede til en boykot mod handelsforbindelser med Tyskland.

*Opfordring. Man tillader sig at opfordre den danske Handelsstand til at bevise de tyske Probenreutere, der om kort Tid ville oversvømme Landet al den Opmærksomhed, de fortjene.*²³

Der kom også et svar fra dem, opråbet henvendte sig til. De forstod meget vel meningen.

*Opfordringen [...] vil det være os en Fornøjelse at efterkomme. Vi tvivle ikke om, at ret mange Handlende og navnlig de, der ikke leve af den dyre Kredit, vore gode Vener [sic!], Hamborgerne, give, ville slutte sig hertil. Vi for vort Vekommande [sic!] afbryde alle tidligere Fobindelser [sic!]. Flere Handlende.*²⁴

Handelsforbindelserne mellem Hamborg og København blev betragtet som noget, der var mere end forretning. Politikken havde nu større vægt end profitten. Men der var åbenbart danske købmænd, som ikke var i stand til at

kappe forbindelserne, selv om de ville. Afhængigheden følte ydmygende.

Hvordan boykotten kunne gennemføres, fortæller avisen ikke noget om, heller ikke om de tyske handelsagenter fik problemer. Man ved derimod, at Danmark i tiden efter krigen orienterede sig stadig mere mod det skandinaviske og engelske marked. Men det var en langvarig proces; omstillingen kunne ikke gennemføres på få uger.

I samme retning gik den redaktionelle artikel, *Fædrelandet* trykte i juni 1864. Den vendte sig mod annoncer for tyske forsikringer, som blev bragt i forskellige danske aviser, f.eks. *Berlingske Tidende* og *Dagbladet*.

*Vanens Magt og inbildt Fordel have saaledes knyttet os til Tydskerne, at ikke engang disses skændige Overfald og ligesaa skændige Krigsførelse have formaaet at sprænge disse Baand. Medens Sønnen offerer Liv eller Lemmer for det betrængte Fædreland, fortsætter Faderen uden Betænelighed sin 'venskabelige' Forbindelse med Sønnens Mordere, trøstende sig med, at Politiken ikke vedkommer Forretningerne, og at det er ham ligegyldigt, hvorfra han faaer sine Varer, selv om det er fra Sønnens Mordere, naar han blot faaer dem lidt billigere end andetstedsfra, og maaskee ogsaa derved, at hans 'Geschäftsfreund' ikke selv har ført, men kun leveret de Vaaben, hvormed Sønnen er dræbt eller lemlæstet. Han glemmer eller tør ikke tænke paa, at der neppe er en eneste Tydsker, der ikke er moralsk ansvarlig for al den Uret og Vold, der tilføies os.*²⁵

Derfor burde alle danskere afbryde deres handel med Tyskland. Tonen var skærpet meget. Tyske immigranter kunne naturligvis forblive upåvirkede af eller være i tvivl om den holdning, en del danskere udviste. Læste de angrebene i avisen, måtte assimilations-

presset blive meget håndgribeligt. Indlægget gjorde direkte de, som ikke kunne eller ville afbryde forbindelserne, til medskyldige. Det er et argument, der peger i retning af den integrale nationalisme. Den, som ikke følger sig under nationens statsræson, bliver til outsider, og det er farligt.²⁶

Enhver Forbindelse med en saadan Nation gjør i Virkeligheden Vedkommende til Medskyldige, og ingen Dansk bør nedlade sig dertil. [...] Lad os altsaa som muligt, gjøre os frie for enhver Forbindelse med Tydskerne.²⁷

Der mangler i indlægget heller ikke en henvisning til de mange danske forsikringer, man kunne benytte sig af. Ved siden af nationale positioner stod naturligvis også økonomiske interesser.

Men det var ikke kun handelskontakter, som skulle afbrydes. Det var ligeså vel alle andre forbindelser, der bestod mellem de to lande. Det var dog vanskeligere at kæmpe mod andre, mindre konkrete forbindelser. Kritikken rettede sig f.eks. mod tyskundervisningen på skolerne.

I de lærde Skoler har Tydsken faaet den øverste Plads – 'for den grammatikalske Udviklings Skyld [sic!]'- og synes at skulle beholde denne Plads, skjönt vægtige Stemmer have hævet sig for at bevise, at denne priste grammatikalske Udvikling ligesaa fuldt og paa en for os langt naturligere Maade kan tilveiebringes ved Undervisning i det Oldnordiske.²⁸

Egentlig er det ikke nødvendigt at beskæftige sig med tysk kultur, især da det nu for Tiden ikke lønner sig at anstrænge sig for at aabne sig Adgang til den tyske Literatur.²⁹ Den tyske kultur, som udgjorde grundlaget for den tyske minoritets identitet, blev betragtet som værdiløs. Hvor tung en sådan

holdning måtte veje for gruppen, kan man kun ane.

Efter nederlaget søgte man efter nye udveje i en frustrerende situation. Det gjalt om, at den danske befolkning ikke blev modløs og apatisk. Da det blev klart, at Danmark kunne være nødt til at afstå Holsten og en stor del af Slesvig, blev det naturligvis opfattet som et stort tab, men også som en mulighed for at opnå et nationalistisk mål: At få en homogen national befolkning. På den måde kunne man forhindre nationale konflikter og indre stridigheder. En ny selvbevidsthed skulle bygges op, fordi man nu i det mindste var en dansk nation – uden tyske landsdele.

William Scharling, som deltog i debatten med et langt indlæg, var ikke bange for at benytte et grumt billede, man kender så godt i dag. Selv om man afbrød alle kontakter med den tyske nabo, var der et problem tilbage. Den tyske minoritet, som boede i landet. Hvad skulle man stille op med den?

Hvor 'reent' er det danske Folk, der saaledes bliver tilbage? Man behøver kun at see sig ret om for at forbauses over den Mængde fremmede (= tydske)³⁰ Elementer, der have sneget sig ind i det reent danske Folk, i det egentlige Kongerige Danmark. Tydske Haandværkssvende, tydske Handelsreisende, tydske Forpagtere og tydske Teglværks- eller Jernbanearbeidere have i en Aarrække som en Græshoppesværme oversvømmet Danmark, og de allerfleste af disse fremmede Elementer synes ikke at have den allerringeste Følelse af, at det er dansk Brød, de spise, og et dansk Hjem, de beboe, men bevare deres Tydskhed, deres tydske Sind og Tænkemaade saavel som deres tydske Sprog.³¹

Målet er en fuldstændig assimilering,

en underkastelse under den danske nations krav:

[Vi maae] sørge for, at ethvert Spor af Tydsk forsvinder indenfor Danmarks Grændser; tydsk Tale, tydske Sæder og Skikke, tydsk Aand og Tænkemaade, sørge for at enhver tydsk Invandrer; saasnt han er komne over de danske Grændser; mærker, at han er kommen til et fremmed Land, hvor han intet har at gjøre, hvor han ikke forstaaes og aldrig kan blive hjemme, naar han ikke ganske aflægger sin Tydskhed og bliver en dansk Borger.³²

Men det var ikke kun den nationale identitet, Scharling ville styrke ved at udelukke etniske minoriteter, hvis de ikke tilpassede sig total. Han var også bange for, at tyskerne ville anvende det nationale princip mod Danmark. Som det er blevet fremstillet i indledningen var befolkningens nationalitet i grænseområdet af afgørende betydning.

[D]en Omstændighed, at der findes et desværre ikke saa ringe Antal indvandrede Tydskere spredte rundt om i det danske Rige, ja endog en heel tydsk Koloni paa Ahlheden og en heel tydsk Menighed i Kjøbenhavn [kan] give dem Anledning til yderligere Erobring og Udvidelser; og den Omstændighed, at de fleste dannede Danske, kunne forstaae eller endog tale Tydsk.³³

Det var det værste, der kunne tænkes. Også derfor skulle tyskerne i Danmark assimileres så fuldstændigt, at Tyskland aldrig kunne kræve land med henvisning til dets tyske præg.

[V]i fordrer aldeles bestemt, at den, der søger sig et Hjem i Danmark og vil nyde Godt af at være dansk Borger, ogsaa skal føle sig som saadan, skal lære at elske sit nye Fædreland og taknemlig paaskjønne, at han her har fundet det

Ly og Tilflugtssted, som hans Fødeland ikke har kunnet yde ham.³⁴

At Scharling ligefrem krævede kærlighed og taknemmelighed af immigranterne, er en konsekvent videreførelse af kravet om fuldstændig assimilering. Danmark havde nok lidt et nederlag, men kunne dog stadigvæk byde ly til indvandrere og demonstrere styrke og selvbevidsthed.

Den tyske minoritets reaktioner

Den nationalistiske ideologi tvang den tyske minoritet til at tage stilling til dens rolle i den danske nation. Meget sigende er en konflikt, som udløstes gennem en artikel i den tyske avis *Die Nessel*. Her blev et formentlig fingeret bidrag fra personer, som tilhørte den tyske minoritet i København, offentliggjort. Artiklen udtrykte det ønske, at Tyskland ville *tage sig sammen* og gøre noget for at *sætte grænser for de danske fanatikere overmod*.³⁵ Tyskere i København blev nemlig hånet og spottet.

I stadig Angst for, at der skal blive udøvet Voldsgjerninger imod os, hvormed man lydelig truer os, finder mange sig foranledigede til at forlade Byen og Landet. Men i en i Sandhed ulykkelig Stilling befinde sig vore tydske Landsmænd, som høre til den tjenende Klasse, navnlig Haandværkssvende; ingen Mester vil tage en Tydsker i Arbeide; de mishandles paa den nederdrægtigste Maade, og ikke sjeldent udøves de brutaleste Haandgribeligheder imod dem. Klager hos Politiet forblive upaaagtede. Studenterne er tøjlesløse i deres Opræden; man seer dem daglig udøve de groveste Excesser imod værgeløse Personer, som man holder for Tydske, og vee den, som lader sig see paa Gaden uden at bære sort Flor; at blive bombarderet med Sten og ..., er hans

*Lod. Værtshuusholdere vægre sig ved for enorm Betaling at give os Spise og Drikke.*³⁶

Selv om teksten ikke virker pålidelig, siger den noget om den tyske minoritets situation i hovedstaden. Mens de højere sociale lag havde muligheden for at trække sig tilbage, var det ikke tilfældet for de øvrige sociale grupper. De var nødt til at forholde sig til befolkningens nationalisme.

Dagbladet betegner angrebene fra tysk side som *haandgribelige Usandheder*,³⁷ men frygter alligevel, at artiklen kan bidrage til at forøge Fanatismen.³⁸ Man forventede ikke, at den tyske presse ville undersøge og korrigere beretningen. Derfor skulle bebrejdelserne afkræftes gennem en berigtigelse fra København.

*Ingen er nærmere til at gjøre Skridt hertil end de Tydske i Kjøbenhavn, som maae vide, at hvert Ord i Korrespondancerne herfra er grebet ud af Luften, og da her bestaaer en tydsk Arbejderforening, 'Concordia', henstille vi til dennes Bestyrelse, om det ikke maatte finde det passende at tilstille et anseet tydsk [...] Blad en Erklæring om de løgnagtige Fremstillinger om danske Forhold. [...] Foreningen har saa meget større Anledning til at optræde, som [...] særlig er fortalt om de tydske Haandværkssvendes Stilling i Kjøbenhavn, og Ingen bedre end disse selv kan bevidne, at Skildringen er komplet usand.*³⁹

Dagbladet henvendte sig her direkte til en af den tyske minoritets institutioner, som burde afvise beskyldningerne. Arbejderforeningen, som væsentlig bestaaer af tydske Haandværkere og Arbeidere,⁴⁰ reagerede på den ønskede måde, solidariserede sig med den danske side og skrev en mod-artikel som blev sendt til et hamborgsk blad.

Muligvis var det denne kedelige episode, som gjorde den tyske minoritet opmærksom på, at man fra danskernes side forventede en offentlig stillingtagen til deres position i Danmark. I hvert fald var Concordias reaktion optakten til en række aktiviteter, som den tyske minoritet derefter tog initiativ til.

Minoritetens medlemmer organiserede sig i forskellige komiteer. Annoncer, hvor der blev bedt om støtte til forskellige projekter, skulle vise tyskeres politiske holdning og deres syn på krigen. Begyndelsen blev gjort med en aktiv indsats i velgørenhedsarbejdet. Allerede den 28. december 1863 var der en tysk sproget annonce i *Fædrelandet*, hvor der blev opfordret til at deltage i en pengeindsamling.

*Opråb til de i Danmark naturaliserede og bosiddende tyskere. End ikke ti år er gået, siden en del af den danske stat, navnlig det sydlige og det nordlige Jylland var skueplads for krigshandlinger, som ødelagte dem og fugtede den hjemlige jord med blod af dem, som offrede sig begejstret for fædrelandets frihed og selvstændighed. Nu sker der åbenbart en gentagelse og tusindvis af vore danske medborgere har, følgende pligtens og ærens stemme, forladt deres hjem for at støtte deres fædreland i nødens stund.*⁴¹

Teksten er skrevet af en øvet person, som var vant til at udtrykke sig offentlig. Sprogtonen er måske lidt patetisk, men den skulle vise, at det var en alvorlig ment sag.

Denne annonce var kun rettet mod den tyske minoritet, og derfor havde man valgt det tyske sprog. Ganske vidst kunne man stadigvæk gå ud fra, at den danske befolkning kunne forstå tysk, ligesom den tyske minoritets medlemmer kunne tale dansk. Men det tyske sprog var først og fremmest

identifikationsmiddelet for minoriteten. Gennem sproget og fastholden ved den tyske kultur viste man, at man var anderledes end danskerne. At man formulerede opråbet på tysk er altså et bevis for, at den tyske minoritet følte sig som en særskilt gruppe i det danske samfund, og at der eksisterede en gruppebevidsthed.

Teksten viser meget tydelig, at gruppen, som stod bag annoncen, distance-rede sig fra den danske nationalisme. Teksten argumenterer med den absolutistiske statsteori. Det viser formuleringer som den 'danske stat' og 'deres', altså danskernes, fædreland. Statsbevidstheden havde en langt større betydning end nationalbevidstheden. Og så formuleringen 'vores danske medborgere' viser denne distance ligesom betegnelsen 'vi, sammen med landets indfødte børn' som klart viser skellet mellem de to befolkningsgrupper.

Den absolutistiske statsteori går ud fra, at der sluttes en kontrakt mellem staten og befolkningen, som forpligter undersåtterne mod hinanden og mod staten. Derfor ville tyskerne i København gøre noget for Danmarks forsvar.

Selv om vi ikke er underlagt pligten til at forsvare vores adoptiv-fædreland, hvis anliggender også er vores, med våben i hånden, så har vi alligevel det oprigtige ønske at gøre vores for det land, som har optaget os med venlig gæstfrihed og hvor vi har del i de konstitutionelle friheder i rigeste mål.⁴²

De tyske immigranter blev ikke indkaldt. Åbenbart ville man heller ikke frivilligt indtræde i arméen; man foretrak at støtte armén ideelt og materielt. En sådan støtte skulle gøre gengæld for de privilegier, immigranterne modtog af staten, som havde taget imod dem og tilstået dem politiske rettigheder. I de næste afsnit bliver der, som en indrømmelse til den danske

nationale holdning, sagt, at man ville gøre sit for den 'fælles nationale sag', idet man ville støtte soldaternes familier. I virkeligheden var denne idé snarere patriotisk end national. Der mentes nemlig hermed alle gifte soldater i den danske armé uanset nationalitet.

Gruppen foreslog i annoncen at oprette filialkomiteer i hele landet for at gøre det lettere for tyskere i provinsen at give penge. Man gik altså ud fra, at der var et betydeligt antal tyskere spredt i hele landet, og at de alle ville deltage i indsamlingen.

Annoncen er underskrevet af 15 mænd, som ikke kun angav deres adresse, men også stillingen og forskellige æreshverv. Det er således muligt at se, hvilke grupper de kom fra i samfundet. Flertallet, nemlig ni personer, var håndværkere, fem var købmænd og én var lærer. Gruppen afspejler således den sociale sammensætning i den tyske minoritet, hvor de fleste var håndværkere.⁴³

Når de angav deres stilling som 'løjtnant i brandvæsenet' eller 'kaptajn i borgervæbningen' var det for at vise, at de havde en ret til at tage stilling i sagen, fordi de besad ansvarsfulde poster i det danske samfund. De var netop ikke fremmede, som holdt sig udenfor. Det var således en gruppe af tyskere med solid forankring i det danske samfund, som følte det nødvendigt at træde offentligt frem. De tilhørte middelklassen og kunne ikke bare forlade landet, som nogle fra overklassen gjorde. De 15 mænd risikerede ikke så lidt ved at træde offentligt frem med dette initiativ. Det var muligt, at den danske offentlighed ville reagere negativ. Det var dog ikke tilfældet. De negative reaktioner kom istedet fra en uventet side.

Da underskriverne havde opgivet deres adresser, fik de reaktionerne direkte i form af anonyme breve. Reaktionen på opråbet kom fra Tyskland. Én hånedede J. Menne, som var den

første i rækken af underskrivere, som 'kanalje'. Et udførligt brev kom fra en gruppe tyske håndværker. J. Menne havde fået dette brev, som *Fædrelandet* trykte.

Jeg nedværdiger mig hermed i dag ved årets afslutning at kalde Dem og hele på vedliggende blade fortegnede slæng, hvis navne enhver tysker kun nævner med foragt: allerynkkeligste sjover og skurker. De hører til de ynkværdige mennesker, som for det daglige brøds skyld, som de spiser, nægter eller endog glemmer deres største gode, nationaliteten og æren. Skrevet på vegne af 38 her forsamlede tyske håndværker.⁴⁴

Fædrelandet solidariserede sig med den angrebne, som har boet her i 40 Aar og er Forstander for den katolske Menighed.⁴⁵ Kommentaren viser, at danske nationalister i dette tilfælde betragtede et medlem af den tyske minoritet som integreret. For én gangs skyld blev der fra nationalistisk side argumenteret med før-nationalistiske kriterier, nemlig at Menne i lang tid havde boet i Danmark, og at han bestred en agtværdig tillidspost for den katolske kirke, som ganske vist ikke i egentlig forstand var en dansk, men dog heller ikke specielt en tysk institution. Støtten skyldtes, at *Fædrelandet* betragter opråbets mål – at samle penge for at understøtte vore Kriegeres Familier⁴⁶ – som national. At gruppen som sådan netop ikke stod for en national dansk holdning, var åbenbart ikke vigtigt.

Efter dette opråb var blevet offentliggjort, begyndte en anden gruppe fra det tyske mindretal at fremtræde aktivt og på en mere politisk facon. Målet var at bidrage til at opretholde den danske helstat som multinational statsform. Et valgt komitee, som bestod af medlemmer fra den tyske minoritet i København, prøvede at påvir-

ke de tyske holstenere, som truede helstaten gennem deres krav om udskillelse. Den 21. december 1863 offentliggjordes en invitation i *Dagbladet*. Den var rettet til:

De her fri og lykkelig boende holstenere, som over for de aktuelle triste begivenheder i Holsten, måtte føle sig tilbøjelige til at deltage med deres underskrift i et 'Formaningsråb, som nytårshilsen til det virkelige folk i hertugdømmet Holsten', hvorved det muligvis endnu kunne lykkes, at holde de stakkels landsmænd, der bliver vildledt, tilbage fra det ulyksalige skridt, som de lidenskabeligt er på vej til at tage pga. en samvittighedsløs ophidselse, og råde dem til den troskab, de skylder deres lovlige, allernådigste konge og herre, Christian IX., inviteres hermed venligst.⁴⁷

Gruppens aktivitet afspejler en vis splittethed med hensyn til deres politiske holdning. På den ene side prøvede de at forhindre, at nationalismen fik endnu mere indflydelse, på den anden side arbejdede de med et middel, som ikke eksisterede i den absolutistiske stat: Offentlig stillingtagen i politiske spørgsmål for at få indflydelse på opinionen.

Dette opråb henvendte sig udelukkende til holstenere, som boede i København, da man ventede af dem, at de ville udvise størst ansvarsfølelse over for hertugdømmet.

Initiativet mundede ud i en appel til *Tyskerne i København*⁴⁸; deltagergruppen blev altså udvidet. Man opfordrede til at deltage i forberedelsen af en adresse.

Ved i denne anledning at udstede den efterfølgende opfordring, hengiver vi os fortrøstningsfuldt til håbet om, at alle, hvis det gælder om at stræbe efter det gode, vil byde vores

*forehavende velkommen og vil deltage deri med varm interesse.*⁴⁹

Man udtrykte håbet om, at komiteens ærinde ville bevirke, at der ikke opstod kritik, og at der ville deltage mange, uanset deres politiske eller nationale holdninger. *Berlingske Tidende* dækkede gruppens møde. Invitationen blev efterkommet af *omtrent et Par hundrede Deeltagere*.⁵⁰ Et udkast til adressen blev læst højt. Holstenerne skulle mindes om deres pligt til troskab mod kongen, men også om *den frie og lykkelige Tilstand, hvori Kongerigets Beboere leve*.⁵¹ Åbenbart vandt tonen bifald hos publikum, da:

*De i Adresseudkastet udtalte Loyaltetsfølelser modtoges med et stærkt og eenstemmigt Bifald, ligesom ogsaa hele dets Retning og Aand fandt almindelig Tilslutning.*⁵²

Redaktøren henviste til, at det i debatten om udkastet *gentagende udtaltes, i hvor høj Grad de Tilstedeværende følte sig tilfredse under Kongerigets frie Forfatning og i den rolige og fredelige Hovedstad*.⁵³ Hentydningen til den fredelige hovedstad kan måske føres tilbage til *Die Nessels* angreb i december 1863.

Den 11. januar 1864 tryktes så adressen under titlen 'Mahnruuf', og det udelukkende i *Berlingske Tidende*. Den henvendte sig til 'hertugdømmet Holstens befolkning'. Hertugdømmet betegnedes som 'jeres land', altså ikke kun som en del af den danske helstat, men også som et autonomt hertugdømme. 'Prøvelsens dage' i Holsten blev konfronteret med livet i København. Samtidig prøvede man at komme den bebrejdelse i forkøbet, man forventede af holstenerne, nemlig partiskhed.

[V]i fri og lykkelig i residensstaden boende undersåtter af tysk fødsel [kan] ikke anderledes end uopfor-

*dret, uegennyttig og kun følgende vores inderste overbevisning at rette nogle manende ord til jer.*⁵⁴

Man forventede, at holstenerne ville argumentere nationalistisk og sige, at én nation ikke kunne rumme to nationaliteter, uden at én af dem ville blive undertrykt. Men:

*I er og bliver undertrykt, men ikke af det frisindede Danmark, nej, af jeres adel.*⁵⁵

Denne argumentation tyder på, at denne gruppe ligesom de, der skrev opråbet den 28. december 1863, tilhørte borgerlige kredse. Angrebet på overklassen skulle gøre den nationale konflikt til en social strid. Denne strategi lyser også ud af det næste afsnit. Det nævnes igen, at holstenerne ikke var ansvarlige for deres gøren, men var blev forført dertil af *samvittighedsløse advokater og bestikkelige litterater*.⁵⁶ for at hjælpe dem til at nå deres politiske mål. Gruppen så ikke, at nationalismen havde politiseret store dele af hertugdømmernes befolkning, og at det ikke kun var en lille gruppe intellektuelle, som agiterede.

Opråbet benyttede ligesom den første annonce før-nationalistiske argumenter. Det fremgår tydeligt af, at der benyttedes begrebet 'tro undersåtter'. Men der anvendtes også nyere argumenter, som ikke var nationale, for at overbevise holstenerne.

*Se dog på Tyskland, hvor finder I dér statsborgerens selvstændighed og agtelsen for hans rettigheder i samme grad, som her hos os i det frisindede, lykkelige Danmark! [...] Danmark byder jer den samme frie forfatning, det samme frie ord, for trykken som for munden, med alle de velsignelser, som vi her nyder ukrænket og uforstyrret, vil I støde dem fra jer [...]?*⁵⁷

Advarselsopråb til den holstenske befolkning i Berlingske Tidende den 11. januar 1864, der skulle demonstrere tyskernes loyale holdning til kongen og Danmark. Dette opråb blev alene trykt i Berlingske Tidende, men andre tryktes i Dagbladet og Fædrelandet. Den danske presse var således villig til at støtte tyskernes ønske om at offentliggøre deres politiske holdning. Foto: Det kongelige Bibliotek.

(Indsen ?) Mahnruf

an die Bevölkerung des Herzogthumes Holstein!

Holsteiner! In diesen Tagen der Prüfung, wo eine bewaffnete Bundesmacht die Regierungsgewalt in Eurem Lande ausübt und ein unberufener an Euer Land weder Rechte noch Ansprüche habender Prinz sich Euch aufdrängen will, in diesen Tagen, wo man auf offener Straße Euch zum Treubruch und Aufruhr wider Euren legitimen Regenten zu verführen strebt, können wir frei und glücklich hier in der Residenz lebende Unterthanen deutscher Geburt nicht anders, als unaufgefordert, uneigennützig und nur unserer innigsten Ueberzeugung folgend ein Paar Mahnworte an Euch richten. Schenket diesen Worten eine ruhige Prüfung und ein williges Ohr!

Ihr seid und werdet unterdrückt, nicht von dem freisinnigen Dänemark, nein von Eurem Abel, der nicht etwa Eure Freiheit und Euer Wohlergehen, sondern unter dem Trugtitel: „Landesrechte“ nur seine im Laufe der Zeiten und Verhältnisse an sich gerafften „Standesrechte“ erhalten wissen, nur von Eurem Marke zehren will, und dem es deshalb vollkommen gleichgültig ist, wem Ihr, wem Euer Land angehört, wenn nur diese seine: „Standesrechte“ aufrecht erhalten werden!

Ihr werdet verführt von einem Schwarme gewissenloser Advocaten und feiler Literaten, die mit gleichnerischer Zunge Euch unter Gott weiß welchen Vorspiegelungen nur als Mittel gebrauchten und nachher, wenn Ihr Euch betrogen aber auch unglücklich seht, Euch vollen Hohnes und Spottes über Eure gutmüthige Leichtgläubigkeit kalt den Rücken kehren und Euch Eurem Schicksale überlassen werden!

Statsborgernes rettigheder, den frie forfatning og meningsfriheden blev betragtet som positive elementer. De absolutistiske holdninger blev således knyttet sammen med nye politiske idéer.

Til sidst mindedes om Danmarks og Holstens fælles historie. Den fredelige sameksistens, som kongerigets danske og tyske befolkning havde levet i i lang tid, betonedes, ligesom de fordele holstenerne havde haft i kraft af deres tilhørsforhold til den danske stat. Den, som vendte sig bort fra nationalismen, lovedes en strålende fremtid.

En skøn, herlig, på frihed og agtelse for jeres lands og jeres egne rettighe-der grundet fremtid tilvinker jer; hvis I i disse prøvelsens dage holder fast ved ærlighed og troskab. Én, som bryder troskaben, har intet andet i vente end nutidens og eftertidens forbandelse og foragt og den dårlige samvittigheds kvaler.⁵⁸

I modsætning til den nationalistiske ideologi loves den lydige undersåt ikke ophøjelse gennem nationens forherligelse, men derimod personlig frihed og respekt for undersåtternes rettighe-der.⁵⁹ Mens nationalismen indebærer en vision om et mere betydningsfuldt liv via nationens betydning, ja hellighed, bliver undersåtteren her alene lovet en tilbagevenden til status quo. Et opråb af denne karakter havde ikke samme følelsesladede virkning, som de nationalistiske argumenter kunne fremkalde, og havde derfor heller ikke altid samme succes.

Som fortalere for en modificeret national model udsatte underskriverne af opråbet sig for den trussel, nationalismen indebar: At blive betragtet som outsiders, som en gruppe, der havde stillet sig udenfor statsræsonen og dermed ikke længere blev betragtet som tilhørende nationen. Alligevel blev opråbet ikke offentliggjort ano-

nynt men som bidrag fra den tyske minoritet.

Først i slutningen af februar trådte atter nogle repræsentanter for mindretallet frem i offentligheden. I mellemtiden havde budskabet og fremgangsmåden ganske vist forandret sig. På et nyt møde af holstenerne og tyskere i København aflagdes beretning om tilslutningen til adressen og de indkomne bidrag. De, der skulle have glæde af de indsamlede penge, var også blevet andre. Det skulle nu være *Soldaterfamilier, hvis Forsørgere vare holstensk og lauenborgsk fødte og tjente i den danske Armeé*.⁶⁰ Støtten for sagen håbede man at få fra alle sider. Man forventede, at også danskerne ville anerkende de lauenborgske og holstenske soldaters loyalitet.

[D]et er at haabe, at denne Sag maa vinde enhver her i Riget bosat Tydsks og Dansks Bifald, og finde almindelig Understøttelse fra alle Sider.⁶¹

Derfor anmodede man redaktionerne i provinsen om at optage beretningen også i deres aviser. Næste dag udkom opfordringen til at deltage i den nye pengeindsamling.⁶² Den var også affattet på dansk, fordi den henvendte sig til hele befolkningen i Danmark. Man forklarede, hvorfor man nu kun ville understøtte en bestemt gruppe af soldaterne.

I 'Dagbladet' af 13de Januar gjøres efter et Brev fra en Artilleri-Officer ved Dannevirke opmærksom paa, at, medens det nu for Kongerigets og Slesvigs Vedkommende var paalagt vedkommende Kommuner at understøtte de gifte Udkommanderedes Efterladte, kunde det naturligviis ikke ventes, at de holsteenske og lauenborgske Kommuner vilde understøtte de gifte Soldaters Familier, som fra disse to Landsdele tjene i den danske

*Armee, og at det ville være ubilligt, om der ikke gjordes Noget for dem, som under de nuværende Omstændigheder blive deres Ed og Fane troe.*⁶³

Følgen af den manglende understøttelse kunne blive, at det nok kan gøre disse Folk noget mismodige og svække Begejstringen.⁶⁴ Derfor blev der anmodet om bidrag.

*[U]ndertegnende [...] Kommitee [til-lader] sig, at opfordre alle Medborgere, saavel dansk- som tydskfødte, til at tegne Bidrag til Opmuntring og Paaskjønnelse for de lauenborgske og holstenske Soldater, som ere blevne deres Konge og Fane troe, for at der kan tildeles deres Familier i Hjemmet en lignende Understøttelse som de øvrige danske Krigeres.*⁶⁵

Den 10. marts 1864 blev der – også på dansk – givet beretning om de indgædede bidrag,⁶⁶ dermed slutter alle målrettede politiske aktiviteter fra den tyske minoritet, som varede fra december 1863 til marts 1864.

Der var flere grunde til, at aktiviteterne endte. Krigen var brudt ud den 1. februar 1864, og en offentlig stillingtagen fra mindretallets side havde nu ikke længere nogen betydning. Situationen var blevet endnu mere kompliceret for gruppen af tyskere.

Verbale angreb på mindretallet var netop efter tilbagetoget fra Dannevirke den 5. februar 1864 blevet hyppigere. At annoncen fra samme dag, som opfordrede til at give penge til danske soldater, affattedes på dansk, skyldtes ikke kun, at man ville nå alle borgere i Danmark, men også, at forbeholdet mod det tyske sprog var blevet endnu stærkere efter krigsudbruddet. En offentlig fremtræden på tysk ville have virket som en provokation.

Mellemvejen – delintegrationen

Analysen af den tyske minoritets offentlige fremtræden har vist, at den havde en anden politisk holdning end de i årene 1863/64 mest politisk aktive i Danmark: De danske nationalister. Mindretallets repræsentanter stod for en konservativ, dynastisk holdning, som gennem den store deltagelse i møderne synes at have været accepteret i brede kredse af mindretallet. Det tyske mindretal kunne vanskeligt reagere anderledes, da kun en multinational stat ville sikre deres eksistens som etnisk minoritet. Kun i en sådan stat, som stadigvæk ville indeholde tyske områder, var en integration af minoriteten som etnisk gruppe garanteret. Så længe der stadigvæk var områder med tysk forvaltning, havde det tyske sprog en funktion i det danske samfund. En fuldstændig assimilering ville derimod kræve, at tysk sprog og kultur skulle opgives, og det ville gøre de tyske institutioner overflødige.

Men ved siden af den konservative tendens i opråbene, gør der sig også en helt anden tendens gældende: Mindretallet var i færd med gradvist at tilpasse sig den danske nationale identitet. Gruppen var tydeligt påvirket af integreringen af de nationale værdier, et centralt element i dannelsen af en national identitet. Næsten alle offentlige udtalelser fra den tyske minoritet taler om stolthed over de politiske forhold i Danmark. Forfatningen og grundloven fra 1848 var blandt den danske nations vigtigste værdier. Det politiske spørgsmål var altså på trods af de konservative tendenser et område, hvor den tyske minoritet og danske nationalister kunne mødes.

Den tyske minoritet prøvede at integrere sig ved at fremmane et nationalt fællesskab i krigens nødsituation, bl.a. gennem pengeindsamlingerne. Disse aktiviteter blev også anerkendt fra danske side. Det fremgår af, at aviser-

Opfordring.

Vor første Opfordring til Medborgere og Medborgerinder om at hjælpe os med at formindste Soldaternes Besværigheder og Savn, har ikke været forgæves. Alle have med Beredvillighed skænket Penge, Varer og deres Hænders Arbeide. Vi Undertegnede stole paa, at hver dansk Mand og Kvinde med usvækket Deeltagelse vil vedblive sin gode Gjerning, og vi modtage derfor fremdeles med Glæde ethvert Bidrag og besørge det derhen, hvor det ventes med Længsel og modtages med Taknemlighed. Vi meddele tillige hermed vor Tak til de efternavnte Skoler for den Hjertelighed og Dydighed, hvormed de have ydet deres Arbeide.

Bestre Betalingskole,
Østre Betalingskole.
Froken Zahles Institut.
Baisenhuset.
Kellers Døvsommeinstitut.
Søsterlige Velgjørenhedsskole.
Petri Skole.

Froken Schmidts Institut.
Enkedronningens Asylskole.

Øhr. Redakteur af Provindsaviserne bedes optage denne Opfordring.

Foreningen i Kjøbenhavn for Soldaternes Forsyning med uldne Sager, den 11te Februar 1864.

Christy Hornemann,
Skindergade 26, Directrice.

Signe Lehmann,
Gothersgade 14, 2den Sal, Directrice.

E. Glahn, **Elise Bredsdorff,**
Ny Kalkbrænderi 24. Ny Kalkbrænderi 24.

Ingeborg Drewsen, født Collin,
Rosenvangen.

Emmy Sæge, **R. Hall,**
Søibrolads 21. Frederiksberg Præstegaard.

A. Rotwitt, **C. Monrad,**
Besterbrogade 87. Brogade 5.

Anne Lütken, **Gottfredine Paludan,**
Hj. af Besterbrogade Blegdamsveien 54.

og St. Karøbjørnstr. 1.

Hanne Wanscher, **A. Beck,**
St. Njebmagergade 24. Norgegade 33.

Emma Borgen,
Store Kongensgade 59.

B. P. Borgen, Forretningsfører,
St. Kongensgade 59.

Denne opfordring og tak indrykket i Dagbladet den 13. februar 1864 viser, at Skt. Petris tyske skole kunne stå som deltager i en sådan national aktivitet. Foto: Det kongelige Bibliotek.

ne – også Fædrelandet og Dagbladet – trykte opråbene, og det på tysk, og refererede fra møderne. De skaffede på den måde den tyske minoritet den nødvendige presseomtale. Også det

forhold, at *Fædrelandet* forsvarede de, der blev angrebet fra Tyskland, peger i samme retning.

At den tyske minoritet delvist tilpassede sig, fremgår også af, at medlemmer af gruppen deltog i fremstillingen af uldtøj for soldaterne. I en annonce i februar⁶⁷ berettedes om resultatet af det første opråd. Initiativtagerne takkede forskellige skoler, for *den Hurtighed og Dygtighed, hvormed de have ydet deres Arbeide*.⁶⁸ De underskrivende kvinder udtrykte det håb, at hver dansk Mand og Kvinde med usvækket Deeltagelse vil vedblive sin gode Gjerning.⁶⁹ En af skolerne var den tyske skole St. Petri. At der deltog en tysk skole, blev ikke nævnt. Men det er interessant at se, at det kunne lade sig gøre.

Som det var tilfældet med andre tyske institutioner undergik også St. Petri skolen en delvis tilpasning. Men den var netop delvis. Skolen opretholdt den tyske undervisning. Der skete ingen assimilering på det sproglige og kulturelle område, men til gengæld prøvede skolen at deltage i nationale tiltag, som kunne demonstrere dens loyalitet. At man fra den danske befolknings side kunne acceptere deltagelsen af en tysk skole viser, at ikke alle forbindelser mellem den tyske og danske befolkning i Danmark var afbrudt.

Endnu tydeligere blev minoritetens strategi den 5. juni 1864. Som hvert år skulle der fejres Grundlovsdag. Dagen var en blanding af folkefest og national helligdag.

*5te Juni har været for os Alle en Haabets og Forjættelsens Fest, paa hvilken vi have fejret ikke blot Frihedens Grundlæggelse, men ogsaa den nationale Gjenfødelse, som knytter sig til Frederik den Syvendes første Regeringsaar.*⁷⁰

Den 5. juni blev gjort til en *Festdag* for

den danske Frihed.⁷¹ I 1864 var stemningen trykket og ikke ligefrem stemt til fest. Dannevirke var blevet rømmet den 5. februar, Dybbøl var erobret af tyske tropper den 18. april. Siden den 12. maj havde der været våbenstilstand, som udløb allerede den 25. juni. Men netop i denne situation fik den nationale helligdag en stor betydning.

Vi trænge haardt til at samles med hinanden for ret levende at gennemtrænges af Oieblikkets afgjørende Betydning, for at befæste den Enighed, uden hvilken ethvert Folk strider forgjæves, for gjensidig at styrke Modet hos hinanden og i en fælles Begeistring hente Styrken til nye Anstrængelser og nye Kampe.⁷²

Dagen blev fejret på behørig vis. Alle gader i København var pyntet med flag, og dagen begyndte med gudstjeneste. Festen fandt sted i Fælledparken udenfor København. Der manglede hverken et *Musikkorps*, *spillende nationale Melodier*⁷³ eller flag fra kommuner og foreninger, som pyntede indgangen til festpladsen. Dannebrog prydede talerstolen, hvorfra de politiske taler blev holdt, efter at den kongelige familie havde taget imod publikums hyldest. Avisernes beretninger betonedede, at borgere fra alle stænder deltog i festen. Det var i god overensstemmelse med idealet af en nation, hvor alle medlemmer har samme rettigheder uanset deres stilling i samfundet. Festen skulle levendegøre det ellers abstrakte nationale fællesskab.

Hver Enkelt i denne Forsamling er gennemtrængt af den samme Følelse: Kjærlighed til Kongen, til Fædrelandet og til Friheden.⁷⁴

Ved siden af andre arbejder- og studenterforeninger deltog også den tyske arbejderforening Concordia.⁷⁵ Ganske vist dementeredes Concordias delta-

gelse næste dag i avisen, men det er næppe sandsynligt, at en journalist af sig selv har opfundet foreningens deltagelse. At man genkendte foreningen skyldtes, at de havde deres flag med. Det er sikkert heller ikke tilfældigt, at netop denne forening, som spillede en rolle i konflikten om den tyske avis *Die Nessel*, mødte op. Concordias deltagelse ved en dansk national helligdag er endnu engang bevis for, at den tyske minoritet integrerede sig delvist i det danske nationale fællesskab. Stemningen på Grundlovsdagen kunne også accepteres af hovedparten af mindretallet. Kærligheden til kongen, til fædrelandet og friheden var også i minoritetens identitet centrale punkter. På den anden side fremgår det også, at den danske befolkning, som mødtes her for at opleve og bestyrke sine nationale værdier kunne acceptere deltagelsen af en tysk institution. Grundlovsdagen gjorde det muligt for det danske samfund og den tyske minoritet at opleve et nationalt fællesskab.

Den tyske minoritet havde nu på grund af det store pres udviklet en dansk identitet, som delvis også var national. På den måde prøvede de at sikre deres position i det danske samfund og modvirke den segregation, som radikale danske nationalister fordrede.

Der opstod ikke nogen tysk national identitet, men tyske institutioner viste alligevel solidaritet med de tyske krigsfanger, som kom til København. At der ikke opstod en tysk national identitet hænger for det første sammen med, at de tyske lande kun havde udviklet en fælles kulturel identitet. Den tyske national identitet udvikledes først efter, at landene blev samlet til ét Tyskland i 1870/71. Immigranterne havde derfor måske nok en bestemt holdning til det land, de stammede fra, men intet fælles forhold til alle de tyske lande.

Statuten

für die

Privat-Franken-kasse

der deutschen

Hutmacher und Haarschneider.

*Der var fortsat tyskere i København også efter 1864, selv om det tyske miljø var blevet mindre. Der var også fortsat et ønske om i visse situationer at organisere sig i etnisk sammenhæng, som denne statut fra 1880 for en privat sygekasse viser. Man kunne stadig til dels trække sig tilbage i den etniske mikrokosmos.
Foto: Det kgl. Biblioteks småtrykssamling.*

§ 1.

Der Zweck des Vereins ist:
Die gegenseitige Unterstützung der Mitglieder in Krankheitsfällen.

§ 2.

Zum Eintritt in den Verein ist jeder unbecholtener Hutmacher und Haarschneider berechtigt.

§ 3. Ausschluss.

Die Ausschließung eines Mitgliedes erfolgt:

- a. Wenn es sechs Wochenbeiträge schuldet.

Konklusion

Den tyske minoritets engagerede 'PR-arbejde', som gennemførtes indtil tilbagetoget fra Dannevirke, viser, at mange tyskere i København fandt det vigtigt at vise deres politiske holdning. De ville vise, at den tyske minoritet i denne urolige tid præget af polemiske angreb mod dem var loyale over for kongen og helstaten. Denne stillingtagen blev mødt med bifald fra konservativ side, og derfor bliver der så ofte henvist til de loyale ytringer i *Berlingske Tidendes* beretningerne.

Mens de politiske angreb under krigen mest vendte sig mod den tyske

overklasse, kom også andre medlemmer af minoriteten i søgelyset, mens fredsforhandlingerne varede. Kritikken fik nu en polemisk karakter, der undertiden eskalerede og blev direkte fornærmende, når immigranterne f.eks. blev sammenlignet med trikiner. Man kunne have forestillet sig, at angrebene havde haft til følge, at alle tyske institutioner, forretninger o.lign. var blevet boykottet. Havde den danske befolkning fulgt appellerne, som ud fra en holdning baseret på den integrale nationalisme krævede alle forbindelser til tysk kultur og tysk sprog afbrudt, var minoritetens eksistens i København blevet umulig. Nogle ytrin-

ger var så fyldte med had, at de, hvis de var blevet accepteret af befolkningens flertal, måtte have ført til pogramagtige tilstande.

Det skete ikke. I alt fald har konflikter af denne art ikke kunnet opspores i de bearbejdede kilder. Nationalismen forblev i Danmark i den første fase; den var en revolutionær samlingsbevægelse. Den integrale nationalisme blev ikke den retningsgivende ideologi.

Krigen i 1864 indledte en femte integrationsfase for den tyske minoritet, hvor presset var blevet så stærkt, at mange forlod det etniske miljø. Assimilation blev kravet i denne fase, men der var dog ikke tale om tvang. Den tyske minoritet reagerede på det pres, som opstod p.g.a. krigen, idet de offentlig viste loyalitet og prøvede at integrere sig i den danske nationale identitet. På to områder kunne tyskerne og danske nationalister mødes. Det var i støtten til hæren og i stoltheden over de politiske forhold i Danmark. Den tyske minoritets strategi sørgede for, at gruppen ikke blev segregeret i det omfang, det blev fordret. Men den kunne ikke forhindre, at minoriteten mistede al indflydelse i staten efter helstatens sammenbrud.

Man kan i denne fase igen tale om en fredelig koeksistens. Danskerne accepterede, at der boede tyskere i Danmark, men interessen for minoriteten var nu kun ringe. Den, som valgte at forblive i det tyske etniske miljø, kunne gøre det, uden at det havde store fordele eller ulemper. Etnisk identitet blev igen til en privatsag og også til noget, som ikke var bestemmende i det daglige liv. Man var tysker, men det var ikke det centrale element i tilværelsen, men samtidig var det noget man ikke ville give afkald på.

Det var stadig muligt at leve som tysker i Danmark men på helt andre præmisser.

Litteratur:

- Peter Alter: *Nationalismus*, Frankfurt a. Main 1985.
- Claus Bjørn: Fra reaktion til grundlov. 1800-1850, *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie* 10, 1990.
- Louis Bobé: *Die deutsche St. Petri Gemeinde zu Kopenhagen. Ihre Kirchen, Schulen und Stiftungen*, 1925
- Norbert Elias: *Studien über die Deutschen*, Frankfurt am Main 1989.
- Ole Feldbæk: Den lange fred, 1700-1800, *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie* 9, 1990.
- Ole Feldbæk og Vibeke Winge: Tyskerfejden 1789-1790. Den første nationale konfrontation, *Dansk Identitetshistorie* 2, 1991, s. 9-109.
- Harald Ilsoe: Danskerne og deres fædreland. Holdninger og opfattelser ca. 1550-1700, *Dansk Identitetshistorie* 1, 1991, s. 27-88.
- Orla Lehmann: *Det Tydske i Danmark*, 1865.
- S. Lichtenstaedter: *Das Auslands-Deutschtum in Europa. Seine Kämpfe, seine Gefahren, seine Rettung*, München 1928.
- Carl Petersen m.fl., udg.: *Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums* 2, Breslau 1936, stikord 'Dänemark', s. 68-102.
- Edgar Stahff: *Die Turnsache des Auslandsdeutschtums im Lichte einer großdeutschen Kulturgemeinschaft*, Dresden 1928.
- Jette Søllinge og Niels Thomsen: 1848-1917, *De danske aviser 1634-1989* 2, 1989.
- Vibeke Winge: Dansk og tysk i 1700-tallet, *Dansk Identitetshistorie* 1, 1991, s. 89-110.
- Vibeke Winge: Dansk og tysk 1790-1848, *Dansk identitetshistorie* 2, 1991, s. 110-149.
- Vibeke Winge: *Geschichte der deutschen Sprache in Dänemark*, Heidelberg 1992.
- H.-A. Winkler: *Der Nationalismus und seine Funktionen*, H.-A. Winkler: *Nationalismus*, Königstein/Taunus 1978, s. 5-46.

Noter:

- 1 De fleste arbejder om emnet siger f.eks. ikke, hvordan de definerer en 'tysker i Danmark'. Ofte finder der ingen differentiering sted mellem de forskellige grupper af 'tyskere'. Mange gange bliver navnet betragtet som afgørende, dvs. at enhver, som havde et tysk efternavn, blev betragtet som tysker. Bobé inddrager således hollandske invandrere i sin undersøgelse, fordi de i en tid tilhørte Skt. Petri kirken i København. Det er klart, at sådanne meget summariske undersøgelser ikke kan accepteres i dag (Louis Bobé: *Die deutsche St. Petri Gemeinde zu*

- Kopenhagen. *Ihre Kirchen, Schulen und Stiftungen*, 1925).
- 2 »die außerhalb der Grenzen des gegenwärtigen Deutschen Reiches ansässig sind und sich durch Abstammung, Sprache und Sitte mit dem deutschen Volke eins fühlen. Dabei spielt die Staatsangehörigkeit keine Rolle« (Edgar Stafff: *Die Turnsache des Auslandsdeutschtums im Lichte einer großdeutschen Kulturgemeinschaft, Dresden 1928*, s. 5).
- 3 »Die deutschen 'Sprachinseln' sollten dazu verwendet werden, das deutsche 'Festland' zu vergrößern« (S. Lichtenstaedter: *Das Auslands-Deutschtum in Europa. Seine Kämpfe, seine Gefahren, seine Rettung*, München 1928, s. 7; fremh. i.o.).
- 4 »D.[änemark] ist das Land, das wie kein anderes von dt. Geist und dt. Volkskraft mitgestaltet u. sogar in den ersten Jahrhunderten der Neuzeit geistig, politisch u. in seinem Gesellschaftsaufbau überformt worden ist« (Carl Petersen m.fl., udg.: *Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums 2*, stikord 'Dänemark', Breslau 1936, s. 79).
- 5 Orla Lehmann: *Det Tydske i Danmark*, 1865.
- 6 Peter Alter: *Nationalismus*, Frankfurt a. Main 1990, s. 33-39.
- 7 »Es wird in einem bestimmten geschichtlichen Moment ein Siedepunkt erreicht, an dem der Nationalismus in einen anderen Aggregatzustand übergeht. Das System der bisher geltenden Werte und Normen erhält einen anderen Charakter. Als 'moralisch' gilt schließlich nur noch, was der eigenen Nation und ihrer Macht dient, und dafür geschieht Unrecht, werden selbst Verbrechen in Kauf genommen« (Alter: *Nationalismus* (se note 6), s. 44).
- 8 Claus Bjørn: *Fra reaktion til grundlov. 1800-1850, Gyldendal og Politikens Danmarks historie 10*, s. 358. Ole Feldbæk: *Den lange fred, 1700-1800, Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie 9*, 1990, s. 22. Vibeke Winge: *Dansk og tysk 1790-1848, Dansk identitetshistorie 2*, 1991, s. 110.
- 9 Jette Søllinge og Niels Thomsen: 1848-1917, *De danske aviser 1634-1989 2*, 1989. I de følgende noter er henvisninger til aviserne forkortet som følger: *Fædrelandet: F; Dagbladet: D; Berlingske Tidende Morgen/Aften: MTM/BTA*.
- 10 Vibeke Winge: *Dansk og tysk i 1700-tallet, Dansk identitetshistorie 1*, 1991, s. 90.
- 11 Vibeke Winge: *Geschichte der deutschen Sprache in Dänemark*, Heidelberg 1992, s. 88.
- 12 Harald Ilsøe: *Danskerne og deres fædreland. Holdninger og opfattelser ca. 1550-1700, Dansk identitetshistorie 1*, 1991.
- 13 Ole Feldbæk og Vibeke Winge: *Tyskerfejden 1789-1790. Den første nationale konfrontation, Dansk identitetshistorie 2*, 1991, s. 9-109.
- 14 F 27.11.63.
- 15 F 20.11.63.
- 16 Bl.a. F 14.3.64.
- 17 Det er vigtigt i krig at nedgøre fjenden, for at soldaterne overhovedet er villige til at sætte den borgerlige moralkodeks til side og myrde mennesker, en handling som normalt er strafbar. Den nationale moralkodeks fordrer derimod, at soldaten dræber fjenden (Norbert Elias: *Studien über die Deutschen*, Frankfurt am Main 1989, s. 208).
- 18 F 17.9.64.
- 19 D 21.5.64.
- 20 D 21.5.64.
- 21 F 15.8.64.
- 22 F 16.8.64; fremh. i. o.
- 23 D 21.1.64.
- 24 D 30.1.64.
- 25 F 13.6.64.
- 26 Elias: *Studien* (se note 17), s. 190.
- 27 F 13.6.64.
- 28 F 14.6.64.
- 29 F 14.6.64.
- 30 'Tysk' og 'fremmed' eller 'uforstæeligt' blev i det 19. århundrede benyttet synonymt. Winge: *Dansk* (se note 8), s. 140-142.
- 31 D 7.10.64.
- 32 D 7.10.64. fremh. i.o.
- 33 D 7.10.64.
- 34 D 7.10.64.
- 35 D 5.12.63.
- 36 D 5.12.63.
- 37 D 5.12.63.
- 38 D 5.12.63.
- 39 D 5.12.63.
- 40 D 8.12.63.
- 41 »Aufruf an die in Dänemark eingebürgerten und ansässigen Deutschen! Kaum ist ein Jahrzehend verflossen, seitdem ein Theil des dänischen Staates, namentlich das südliche und nördliche Jütland der Schauplatz von Kriegereignissen wurde, welche die betreffenden Landestheile verheerten und den heimischen Boden mit dem Blute derer tränkte, die sich begeistert für die Freiheit und Selbständigkeit ihres Vaterlandes opferten. Wiederum scheint die Wiederholung jener traurigen Ereignisse in Aussicht zu stehen und tausende unserer dänischen Mitbürger haben, dem Ruf der Pflicht und Ehre Folge leistend, bereits den häuslichen Heerd verlassen, um ihr Vaterland in der Stunde der Noth zu stützen« (F 28.12.63).
- 42 »Sind wird nun auch der **Pflicht** überhoben, unser Adoptiv-Vaterland, dessen Interessen die unsrigen sind, mit den Waffen in der Hand zu vertheidigen, so haben wir

- doch den aufrichtigen Willen auch das unsrige für das Land zu thun, welches uns mit freundlicher Gastfreiheit aufgenommen und wo wir der constitutionellen Freiheiten im reichsten Maasse theilhaftig sind« (F 28.12.63; fremh. i.o.).
- 43 Det er et resultat fra dissertationens statistiske undersøgelser på grundlag af folketællingen i 1845. Se nærmere i afhandlingene, som forventes publiceret i 1998.
- 44 »Ich erniedrige mich hiermit heute zum Jahresschluss Sie und die ganze auf beigeschlossenen Blättchen verzeichnete Sippschaft deren Namen von jedem Deutschen nur mit Verachtung genannt wird: Die allererbärmlichsten Lumpen und Schufte zu heissen. Sie gehören zu jenen erbärmlichen Menschen, die wegen dem täglichen Brote, dass sie essen, ihr größtes Gut die Nationalität und Ehre verleugnen oder gar vergessen. Geschrieben im Namen von 38 versammelten deutschen Handwerkern« (F 1.2.64).
- 45 F 1.2.64.
- 46 F 1.2.64.
- 47 »Die hier frei und glücklich lebenden Holsteiner, welche, angesichts der gegenwärtigen traurigen Ereignisse in Holstein, Neigung fühlen möchten, sich durch Unterschrift an einem **'Ermahnungsruf, als Neujahrsgruß an das wirkliche Volk im Herzogthum Holstein'** zu betheiligen, wodurch es möglicherweise noch gelingen könnte, die armen irgeleitet werdenden Landsleute von dem unseligen Schritt, den sie durch gewissenlose Aufreizung leidenschaftlich zu begehen leider auf der Bahn sind, abzuhalten und selbigen die ihrem rechtmäßigen, allergnädigsten Könige und Herrn Christian IX. schuldige Treue anzurathen, werden hiedurch freundlich eingeladen« (D 31. 12.63; fremh. i. o.).
- 48 »An die Deutschen in Kopenhagen« (BTM 4.1.64).
- 49 »Indem wir in dieser Veranlassung die nachfolgende Aufforderung erlassen, geben wir uns vertrauensvoll der Hoffnung hin, daß, wenn es gilt Gutes zu erstreben, Alle unser Vorhaben willkommen heißen und sich mit warmen Interesse daran betheiligen werden« (BTM 4.1.64; fremh. i. o.).
- 50 BTA 5.1.64.
- 51 BTA 5.1.64.
- 52 BTA 5.1.64.
- 53 BTA 5.1.64.
- 54 »[W]ir hier frei und glücklich in der Residenz lebende Unthertanen deutscher Geburt [können] nicht anders, als **unaufgefordert, uneigennützig und nur unserer innigsten Überzeugung folgend** ein paar Mahnworte an Euch richten« (BTA 11.1.64; fremh. i. o.).
- 55 »Ihr seid und werdet unterdrückt, nicht von dem freisinnigen Dänemark, nein von Eurer Adel« (BTA 11.1.64).
- 56 »gewissenlosen Advokaten« og »feilen Literaten«.
- 57 »Seht doch hin auf Deutschland, wo findet Ihr dort Selbständigkeit des Staatsbürgers und Achtung seiner Rechte in dem Grade vertreten, wie hier bei uns im freisinnigen, glücklichen Dänemark! [...] Dänemark bietet Euch dieselbe freie Verfassung, dasselbe freie Wort so der Presse wie des Mundes, mit allen den Segnungen, wie wir sie hier ungekränkt und ungestört genießen, wollt Ihr sie von Euch stoßen [...]?« (BTA 11.1.64).
- 58 »Eine schöne, herrliche, auf Freiheit und Achtung für die Rechte Eures Lands und Eurer Person gestützte Zukunft winkt Euch, wenn Ihr in diesen Tagen der Prüfung festhaltet an Ehrlichkeit und Treue. Ein Treubruchiger hat nichts zu erwarten, als Fluch und Verachtung der Mit- und Nachwelt und die Qualen eines bösen Gewissens« (BTA 11.1.64).
- 59 H.-A. Winkler: Der Nationalismus und seine Funktionen, H.-A. Winkler: *Nationalismus*, Königstein/Taunus 1978, s. 28.
- 60 D 4.2.64.
- 61 D 4.2.64.
- 62 D 5.2.64.
- 63 D 5.2.64.
- 64 D 5.2.64.
- 65 D 5.2.64.
- 66 BTM 10.3.64.
- 67 D 13.2.64.
- 68 D 13.2.64.
- 69 D 13.2.64.
- 70 D 5.6.64.
- 71 D 5.6.64.
- 72 D 5.6.64.
- 73 D 7.6.64.
- 74 D 7.6.64.
- 75 BTA 6.6.64.